

Presentació**Jordi Moreras**

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Ariadna Solé

UNIVERSITAT OBERTA DE CATALUNYA

A L'HORA FOSCAN. MIRADES SOBRE LA MORT

Quan la mort apareix

Què es pot dir en clau epistemològica quan l'objecte que hom estudia ve a interrompre en la vida pròpia? Lluny de qualsevol expressió de sentimentalisme, la idea de la mort dels éssers més estimats com a realitat (per un de nosaltres) o com a possibilitat (per l'altre) ens ha marcat al llarg de temps que hem emprat per editar aquest dossier temàtic. Sense ser capaços de copsar encara com aquesta interferència ha pogut condicionar la nostra forma d'abordar l'estudi de la mort, és evident que sempre ens quedarà present el sentiment de recança, d'incomoditat i, sens dubte, de dolor i de por, pel fet d'haver hagut de llegir i escriure al mateix temps que patir o plorar.

Rellegir el text clàssic de Renato Rosaldo (*Grief and a Headhunter's Rage*)¹ ha estat una font d'inspiració per poder intentar explicar les emocions i l'aflicció que hem experimentat durant tot aquest procés. Com se sap, Rosaldo reconeix que fins que no va haver d'experimentar la sensació de ràbia, ira i impotència que li va provocar la mort accidental de la seva dona, Michelle, no va ser capaç de poder entendre la ira que movia els ilongots de Filipines a organitzar expedicions per poder tallar els caps dels seus adversaris. L'experiència viscuda en aquell context, com a forma de poder ser capaç d'interpretar més encertadament les emocions expressades pels mateixos ilongots durant aquestes caceres, li permeten argumentar sobre el concepte clau del subjecte ubicat (o reubicat), propi de la perspectiva hermenèutica proposada per autors com Alfred Schutz, que explica que "l'etnògraf es reubica al mateix temps que va comprenent les altres cultures" (p. 20).

Rosaldo no deixa passar l'oportunitat per referir-se irònicament als etnògrafs novells amb moltes més ganes i energies que experiències, cosa que en dificulta la reubicació en les cultures que estudien.

Però aquest text també inclou una interessant mirada crítica en relació amb l'antropologia de la mort. Rosaldo critica que la majoria d'estudis etnogràfics s'acabin centrant en la dimensió ritual que s'incorpora davant les expressions funeràries de les diferents societats i que, en canvi, no s'interessin per les dimensions emotives de dolor i aflicció que es generen al voltant de la mort. Aquesta aproximació asèptica, estructural, ordenada i rutinària d'explicar la mort elimina *de facto* la dimensió emocional, cosa que facilita que els etnògrafs "assumeixin una posició d'observadors indiferents" (p. 26). És evident que els rituals funeraris no són capaços de "contenir tots els processos complexos de l'aflicció" (p. 31), per tant, són dues les qüestions que cal abordar, una de metodològica i una altra d'axiològica: cal comprendre de manera molt més extensa les dimensions emotives que s'activen en relació amb els difunts (en què la proximitat és una dimensió contingent, atesa la proliferació dels dols públics). A més, però, cal tenir present la manera en què juga la nostra experiència individual en la forma com aquestes ens aproximem al fenomen de la mort i intentem evitar que emprem tot el nostre bagatge científic, totes les nostres premisses epistemològiques (o, com deia Rosaldo, entendre-la únicament com una suma de rituals complexos i variats), com a forma d'evitar el contagi de la subjectivitat. La mort va ser un dels temes clàssics de l'antropologia, però sovint s'analitzava juntament amb altres elements propis a cada cultura, com un capítol més d'aquelles etnografies integrals durant els primers temps de l'antropologia com a disciplina. L'aproximació clàssica de l'antropologia de la mort està marcada per aquest tabú de protecció respecte la mort que sembla que evita

que aquesta plantegi dubtes emotius a qui l'estudia. Ho formulava de la mateixa manera Johannes Fabian (1972), en un altre text també clàssic, en què recordava que per a James Frazer “el problema de la mort” només servia per estudiar els particulars costums salvatges.

Les noves perspectives en l'estudi de la mort, de les pràctiques funeràries, de la memòria dels difunts, de la gestió dels cossos, així com de les emocions que ens embarguen a nosaltres i als altres pel que fa a la desaparició d'éssers humans, mereixen evolucionar vers una perspectiva més capaç d'entendre les transformacions que tenen lloc al seu voltant. És per això que pensem que l'experiència subjectiva en relació amb la mort per part d'antropòlegs i antropòlogues és fonamental per intentar contrarestar el tabú de l'evitació social que fa, com deia Norbert Elias (1989) a *La soledad de los moribundos*, que “sigui més fàcil oblidar-se de la mort en la normal vida quotidiana”. Autors imprescindibles com Philippe Ariès (1982) o Luis-Vincent Thomas (1991) van evidenciar aquest procés de dessocialització, medicalització, professionalització i secularització de la mort. La mort segueix sent, per a molts de nosaltres, una qüestió silenciada, que no s'espera, que es vol mantenir lluny, un tema del qual incomoda parlar, especialment amb els infants i els adolescents, com mostren en el seu article la Mireia Campanera Reig, la Rebeca Izquierdo González i la Maite Gamarra Rodríguez.

Les transformacions de les pràctiques socials al voltant de la mort (des dels canvis en la festivitat de difunts i la visita als cementiris, a la progressiva generalització de la cremació del cos, passant per la promoció de nous serveis funeraris que prometen la singularitat de la pròpia mort) han obert un ventall fèrtil d'interessos que han incrementat la producció acadèmica. Les pràctiques funeràries, com totes les manifestacions culturals, però, han estat sempre en constant transformació. Així, Virginia de la Cruz ens transporta al s. XIX per explicar com la irrupció de la fotografia les va modificar. Més properament, des de finals dels anys vuitanta, assenyala Allué, s'inicia una superació en alguns aspectes d'aquesta mort negada de què parlaven Ariès o Thomas (Ariès, 1982; Thomas, 1991), entre d'altres, amb el sorgiment d'un moviment a favor d'una mort digna, al voltant de les morts a causa de la SIDA, etc. (Fellous, 2001; Walter, 2017)

L'augment de l'esperança de vida i el procés de medicalització de la mort han tingut un paper important en els

canvis que la societat ha experimentat en relació amb el final de la vida. Com assenyala Tony Walter, la mort als països occidentals es produeix cada cop més en edat avançada i sovint després d'un llarg període de malaltia (Walter, 2017:7-10). El desenvolupament de les cures pal·liatives ha tingut un paper clau en l'acompanyament de les persones amb la condició de moribund (Allué Martínez, 1992). En el seu article, Maria Getino analitza, a partir de la seva recerca en una unitat de cures pal·liatives, els significats associats al cos i la vivència d'un procés de malaltia terminal.

D'altra banda, entre aquestes transformacions de les pràctiques al voltant de la mort i els seus significats, una de les més profundes és la que té a veure amb la seva secularització. Sens dubte, i en relació amb el procés de medicalització de què parlàvem abans, les institucions religioses, en particular al nostre país l'església catòlica, han perdut el monopoli en el tractament dels moribunds i difunts. Tanmateix, això implica una major racionalitat en les pràctiques i idees al voltant de la mort? L'article d'Eric Venbrux i Anne Kjærsgaard ens il·lustra les contradiccions al voltant d'aquest procés de secularització

analitzant les pràctiques de visita a les tombes en països altament secularitzats com ara Dinamarca o els Països Baixos. Els autors argumenten que els rituals de visita a les tombes, que serveixen per evitar la mort social del difunt i mantenir vincles amb el difunt que transcendeixen una mort física, són invariablement de naturalesa religiosa. Per la seva banda, Dolors Garcia-Torra presenta un cas similar al nostre país, el del Cementiri Nou d'Igualada, en què el simbolisme d'un cementiri dissenyat pels reconeguts arquitectes Enric Miralles i Carme Pinós amb vocació secular, però transcendent, entra en conflicte amb les pràctiques de visita i tractament de les tombes de la població.

Aquesta nova arquitectura se suma al ric patrimoni funerari dels nombrosos cementiris monumentals presents a Catalunya, que ha donat peu a l'elaboració de treballs monogràfics fets per equips multidisciplinaris. Així, per exemple, les tradicions al voltant de la mort recopilades per Joan Amades i altres folkloristes catalans, l'estudi de les iconografies fúnebres, així com una referència sobre els oficis vinculats amb la mort, són recopilats en l'obra divulgativa de Dolors Grau i Ferrando, *Cementiris i sepelís* (2002). En aquest número monogràfic també hi tenen lloc diversos treballs sobre el patrimoni funerari. En primer lloc, el text de José A. Ortiz revisa, des de la història de l'art, els exemples més destacats de patrimoni artístic relacionat amb la mort que trobem al territori català. Ortiz reflexiona també sobre la diversa activació patrimonial d'aquestes obres artístiques. Alhora, l'article de Sol Tarrés analitza de manera més àmplia el contingut i les característiques del patrimoni funerari, així com el paper de les institucions i les empreses de serveis funeraris en relació amb aquest. Són diversos els agents implicats en aquesta activació patrimonial. Com assenyala Tarrés, les empreses funeràries marquen, en gran mesura, les pautes en relació amb el patrimoni cultural funerari a les institucions que tradicionalment han gestionat el patrimoni. El dossier compta amb l'exemple de l'empresa municipal que gestiona els cementiris de Barcelona (Cementiris de Barcelona, SA), que té un paper actiu en la divulgació d'aquest patrimoni funerari. Marta Aladrén i Adrià Terol donen compte de les activitats culturals i educatives que du a terme Cementiris de Barcelona, SA per transmetre el patrimoni funerari que mostren els principals cementiris històrics de la ciutat.

Com s'han de tractar públicament els difunts, especialment els que tenen associada una important càrrega

simbòlica entronca amb un altre dels temes destacats entre les noves temàtiques d'estudi en antropologia de la mort: els treballs desenvolupats al voltant dels dols i les memòries compartides que tenen a veure amb "morts massives" (Robben, 2018a), com ara les exhumacions de les fosses comunes de la Guerra Civil, els atemptats del 2004 a Madrid o els més recents a Barcelona i Cambrils l'agost del 2017. En aquest sentit, l'article de Marta Allué reflexiona sobre els dols públics en cas de morts traumàtiques en el marc dels canvis en les pràctiques al voltant de la mort en les darreres tres dècades aproximadament. Uns dols públics en què prenen part tant les accions espontànies de persones anònimes com les institucions.

La mort va començar a prendre rellevància com a objecte d'interès singular a partir dels anys setanta del segle passat. Aquells treballs que van mostrar les múltiples facetes de la mort com a fet social van fer evident que no es podia abordar només des del punt de vista de les creences, les simbologies i els rituals.² Com assenyala Antonious Robben (Robben, 2018b), els "pares fundadors" de l'antropologia de la mort van centrar els seus treballs en societats no estatals, de manera que la relació entre els estats i la mort va quedar relegada fins i tot quan els antropòlegs van començar a estudiar societats occidentals i postcoloniales. Resulta indispensable, però, tenir en compte les múltiples formes en què els estats governen els cossos difunts i influeixen en el seu tractament ritual, tant públic com privat, entre altres qüestions, respecte del patrimoni funerari o de la gestió de la diversitat religiosa al voltant de la mort.

L'evolució multicultural de la societat catalana ha suposat la incorporació de nous rituals i noves maneres d'entendre la mort. Des del reconeixement de la pluralitat religiosa s'ha considerat la inclusió d'algunes d'aquestes especificitats dins dels serveis funeraris i s'han proposat reserves de parcel·les en els cementiris públics on poder inhumar els difunts de tradicions no cristianes. En aquest sentit, la gestió de l'enterrament musulmà a Catalunya ha estat una qüestió que ha ocupat el nostre interès i la porta que ens va dur a endinsar-nos en l'estudi de l'antropologia de la mort. A més, altres autors també han elaborat interessants treballs sobre aquest tema.³ En el dossier, l'article de Lilyane Rachédi, Mouloud Idir i Javorka Sarenac ens permet fer un paral·lelisme entre aquesta situació i el procés d'incorporació de la ritualitat islàmica que els autors descriuen al Quebec. Els autors suggereixen que, arran de les dificultats,

els obstacles i els conflictes sorgits al seu voltant, es pot parlar d'una forma d'islamofòbia *mortem* i *post mortem*. Per la seva banda, Avril Maddrell, Yasminah Beebeejaun, Katie McClymont, Danny McNally, Brenda Mathijssen i Sufyan Abid Dogra situen el seu treball al Regne Unit, amb una perspectiva més àmplia que inclou diverses tradicions religioses. Des de la geografia, exploren les diverses necessitats funeràries culturals i religioses a Anglaterra i Gal·les, els reptes associats i les formes en què tant les comunitats com els proveïdors de serveis hi responen.

Però aquesta diversitat cultural associada a la mort no només té a veure amb la gestió dels cementiris, sinó que cal considerar també les múltiples dimensions de la mobilitat *post mortem*, com fan Jordi Moreras i Ariadna Solé en el seu treball, en què realitzen un recull sistemàtic sobre com aquesta mobilitat ha estat estudiada per part de les ciències socials. Més que ser una excepció, la voluntat de poder recuperar els difunts que van morir “lluny de casa” ha activat al llarg de la història tota una sèrie d'accions col·lectives per poder restituir els seus cossos en els espais que es consideren adequats. La cura dels difunts es converteix en una oportunitat per expressar les pertinences col·lectives tot reclamant els seus cossos i les seves memòries.

Els diversos treballs recollits en aquest dossier pretenen ser una mostra d'algunes de les noves perspectives i temàtiques sobre l'estudi de la mort que han emergit durant la darrera dècada al nostre país i arreu, i que han renovat l'interès d'una temàtica que ens implica a tots.

Personalment, de la manera com han marcat i marcaran la nostra existència, volem dedicar aquest número a la Nieves i al Guillem, una vida que va acabar i una que tot just comença. ■

-
- (1) Text que va ser publicat per primer cop l'any 1984, en l'obra d'Edward M. Bruner, *Text, play and Story: The Construction and Reconstruction of Self and Society*, Washington, D. C.: American Ethnological Society; nosaltres n'hem emprat la versió castellana, inclosa en Renato Rosaldo. (1991). *Cultura y verdad. Nueva propuesta de análisis social* (p. 15-31). México: Editorial Grijalbo. Les cites del text són paginades respecte aquesta darrera versió.
- (2) Alguns dels exemples esdevinguts clàssics per a l'etnologia de la Península Ibèrica són els de William A. Douglass (*Muerte en Murélagu*, 1973), Marta Allué (*Siempre vivas e inmortales. Rituales e instituciones funerarias en Tarragona*, 1980) i Maria Càtedra (*La muerte y otros mundos*, 1988).
- (3) Vegeu García Romeral i Martínez-Ariño, 2012; Moreras, 2004; Moreras i Solé Arraràs, 2011, 2014; Moreras i Tarrés, 2013).

BIBLIOGRAFIA

- **Allué Martínez, Marta.** (1992). La antropologia social de la muerte. *Quaderns d'Antropologies* (especial maig 1992).
- **Ariès, Philippe.** (1982). *La Muerte en Occidente*. Barcelona: Argos Vergara.
- **Elias, Norbert.** (1989). *La soledad de los moribundos*. México, DF: Fondo de Cultura Económica.
- **Fabian, Johannes.** (1972). How others die. Reflections on the anthropology of death. *Social Research*, 39(3), 543-567.
- **Fellous, Michèle.** (2001). *A la recherche de nouveaux rites. Rites de passage et modernité avancée*. Paris: L'Harmattan.
- **García Romeral, Gloria i Martínez-Ariño, Júlia.** (2012). L'acomodació de la pràctica funerària a Barcelona: diferències entre comunitats islàmiques i jueves. *Revista Catalana de Sociologia*, 28, 89-100.
- **Moreras, Jordi.** (2004). Morir lejos de casa: la muerte en contexto migratorio. Dins B. López García i M. Berriane (Ed.), *Atlas de la inmigración marroquí en España. Atlas 2004* (p. 427-429). Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones.
- **Moreras, Jordi i Solé Arraràs, Ariadna.** (2011). La mort genealògica. Ritualitzar la mort en context migratori. *Revista d'etnologia de Catalunya*, 38. doi <http://issuu.com/catalanarts/docs/etnologia38#>
- **Moreras, Jordi i Solé Arraràs, Ariadna.** (2014). *Espais de mort i diversitat religiosa. La presència de l'islam als cementiris i tanatoris catalans*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de cultura. doi http://www20.gencat.cat/docs/CulturaDepartament/CULTURA_POPULAR_nova_web/07_Publicacions_nou/ESTATICSIDOCUMENTS/SD_Espais_de_mort.pdf
- **Moreras, Jordi i Tarrés, Sol.** (2013). Topografia de la otra muerte. Los cementerios musulmanes en España (siglos xx-xxi). Dins J. J. Caerols (Ed.), *Religio in labyrintho*. Sociedad Española de Ciencias de las Religiones.
- **Robben, Antonious C. G. M.** (2018a). *A Companion to the Anthropology of Death*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- **Robben, Antonious C. G. M.** (2018b). *An Anthropology of Death for the Twenty-First Century. A Companion to the Anthropology of Death*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- **Thomas, Louis-Vincent.** (1991). *La muerte. Una lectura cultural*. Barcelona: Paidós.
- **Walter, Tony.** (2017). *What Death Means Now*. Bristol: Policy Press.